

ИЗ ИСТОРИЈЕ МЕДИЦИНЕ

Лаза К. Лазаревић (1851-1891) – 1. део

Потпук. прим. mr sc. med. Миле Игњатовић

Војномедицинска академија, Клиника за општу и васкуларну хирургију,
Београд

Кључне речи: историја медицине; литература; Србија.

Key words: history of medicine; literature; Serbia.

Увод

За непуних 40 година живота и 11 година рада Лазе К. Лазаревића настала је једна од најблиставијих звезда српског медицинског и књижевног неба. Лаза Лазаревић је у медицини наш први клиничар и наш први научник, који је светској медицинској науци дао свој (и наш) допринос и оставио неизбрисив траг. Као књижевник сматра се оснивачем српског реализма и најпревођенији је наш лекар-књижевник, превођен на енглески, француски, немачки, италијански и све словенске језике.

Поводом његове смрти Владан Ђорђевић је рекао: *"...ја сам уверен да ће у Српском лекарском друштву, докле год оно буде живело, живети и светила усйомена на једној од најбољих његових чланова, светила усйомена на др Лазу К. Лазаревића"* (1). Та светла успомена је примерено трајала до пре педесетак година када је Српско лекарско друштво, поводом стогодишњице рођења, 13. маја 1951. год, поставило спомен плочу на кући у Хиландарској ул. бр. 7 где је живео и радио Лаза Лазаревић (2).

Потом, да ли смо заборавили на Лазу Лазаревића? Да ли олако заборављамо своје великане? Чини се да се пре свега заборавља на Лазу Лазаревића и његово дело у медицини. Штавише, 60 година после његове смрти, Србима је један Американац открио оригиналност и значај истраживања Лазе Лазаревића. После 1952. год. објављен је само један значајнији чланак у медицинским часописима, а у току 2000. и 2001. године ни један чланак о академику, научнику, доктору, примаријусу, санитетском потпуковнику, лекару и књижевнику Лази К. Лазаревићу. Када је умро Лаза Лаза-

ревић, и поред свег рада и свих звања, највише се за њим жалило као човском. Међутим, та успомена, која својевремено најсветлија, нестала је са његовим савременицима и познаваоцима.

Циљ рада је да поводом 150 година рођења и 110 година од смрти подсети на живот и рад овог великана српске медицинске и књижевне мисли. То је једини начин да му се одужимо и захвалимо на месту на којем се сада налазимо.

Сви датуми у овом раду су по новом календару (у заградама по старом календару). Сви цитати су штампани *курзивом* и наведени у оригиналу, према актуелним правописним правилима у време писања, а назначења у њима (подвлачења, задебљавања) су њихових аутора.

Почетак

Лаза Лазаревић је рођен 14. маја 1851. год. (1. 5. по старом календару) у Шапцу. До краја живота пратиле су га Сава и шабачке махале, магаци, крме и ниске куће у зеленилу ружа и ораха (3).

Шабац као гранични град тадашње Србије потпао је под турско ропство тек 1521. год (4). С друге стране, близина Аустро-Угарске условила је лакше ширење европских културних тековина и достигнућа. Духовне снаге побуђене националним романтизмом после Првог и Другог српског устанка изродиле су у Подрињу: Вука Караџића, Јеврема Обреновића, Анту Богићевића, Стојана Новаковића, Јована Цвијића, Лазу Лазаревића, Јанка Веселиновића (2,5). Господар Јеврем Обреновић, брат Милоша Обреновића, командант Подрињско-савске команде, унео је у Србију дух модерне Евро-

пе: први је понео европско одело, европски уредио свој дом, први набавио петролејку, штедњак и клавир и довео наставника и васпитача за своју децу (2). Поред тога, Јеврем Обреновић, услед *"тамновања у Небојши кули под Турцима године 1815, остаде вечно слабуњав и болешљив, те набави себи лекара"* (6). Он стипендира и потом, 1829. год. доводи у Шабац др Јована Стејића, родом из Арада, једног од првих лекара и првог Србина доктора медицине у Србији. Ђорђу Магарашевићу, професору из Новог Сада, господар Јеврем је говорио: *"Жао ми је своја рода, што никаквог лекара нема, јер ипакзовани хеџими не заслужују име благодатеља болесних"* и убрзо формира прву болницу у Србији. Исте 1829. год. на предлог свог секретара Мијоковића, заменио је *"своје кабадаџе једном четином стајаће војске"* што је зачетак будуће српске сталне војске, а на предлог Тирола, учитеља своје деце, *"позове и црковног календарског ... и он му устроји црковну војничку 'банду'"* (2,6). Већ 1830. год. кнез Милош, по свом обичају да узима од Јеврема сваког доброг доктора, секретара или професора, узима себи др Стејића за личног лекара. Исте године наређује да му се пошаљу у Крагујевац и војска и војна музика говорећи: *"Мој је Јеши мудра глава, набавиће он то себи одмах још боље, а ми 'вамо немамо није ништа'"* (6). Турска је признала Србији право на унутрашњу самоуправу објављивањем Хатишерифа 1830. год. Истим хатишерифом дозвољено је да *Срби могу заснивати болнице* (2). Пет година касније донешен је први српски - Сретењски устав, а Милош завршава стварање првих војних јединица у циљу *"чувања јавној безбедности и поретка"*. У овом уставу стајао је и параграф: *"Сипарати се о средствима којима би се здравље војника одржало и о болницама и о другим за војску полезним заведенијима"* (2,6). Први војни лекари распоређени су исте 1835. и 1838. год, а од 1836. почиње формирање и грађанске здравствене службе. У Србију долази све више лекара, углавном из Аустро-Угарске (највише из Војводине, а из Хрватске Јосиф Панчић) тако да их је 1855. год. било око 30, када је медицину у Паризу завршио државни питомац др Стева Милосављевић, први лекар Србијанац (2,6). Посредничка улога Шапца је врло значајна у целокупном културном препороду Србије и у развоју санитетске службе.

Лаза Лазаревић је рођен у породици осредњег материјалног стања. Отац Кузман, са својим братом, држао је трговачко-занатлијску радњу, а мајка Јелка (Јелена) је потицала из угледне кујунчијске породице. Иако презаузет послом, отац је волео да чита Доситеја и Вука, а на једном Обрадовићевом делу је записао: *"Лазаре, читијаш ову књижу. Твој отац Кузман"*. Нажалост, слабог здравља Кузман умире од упале плућа 1860. год, а бригу о Лазиној породици преузима његов брат који умире наредне године од исте болести. Јелка Лазаревић преузима на себе да изведе на пут две кћери (Милку и Катицу, најстарија Евица била је већ удата) и љубимца сина Лазу (3, 7, 8). Мајка је била већи аутори-

тет још за мужевљевог живота и васпитавала је децу у строгом патријархалном духу. Лаза Лазаревић је до краја живота под снажном импресијом слика патријархалног живота, мајке као стожера породице и сестринске љубави. Као велики моралиста гајио је посебан култ такве породице што се може уочити у свим његовим приповеткама. Све до смрти мајке, јануара 1887. год. Лаза Лазаревић је према њој тајио велико поштовање, обраћао јој се увек са Ви, у писмима са *"црпљивана мајко"*, а завршавао их са *"ваши љубимци син Лаза"* (3,9). У једном писму сестри пише: *"На мамо нисам могао да се обраћам да она не би ма шта рђаво о мени мислила, а ја бих волео пре скакаћу од Гладне неће у њој црпљивати и најмању сумњу о моме карактеру"* (9). Први и можда једини сукоб са мајком била је његова женидба.

Основну школу и четири разреда гимназије Лаза Лазаревић завршио је у Шапцу. Већ у тринаестој години, будући писац је тражио пут: певач је стихове и бележио народне пословице, али текстови нису сачувани (3). Коста Н. Христић* описује Лазу Лазаревића са око 14 година: *"... болешљиво-бледуњав, крућних љавих очију, љаве мало коврџасте косе која му је додиривала високо чело, правилна, фино изрезана носа, бледих, анемичних усана, необично белих и лећих зуба. Цела његова одавала је интелигенцију и уливала симпатију"* (9 – 11).

Школовање

Гимназија у Шапцу имала је прва четири разреда и Лаза је наставља 1865. год. у Београду. Следеће године сестра Милка се удаје за књижевника Милорада Петровића Шапчанина (објавио је двадесетак приповедака) и прелази у Београд, а Лаза к њима. Овде има на располагању велику библиотеку и среће водеће људе културног живота. Гимназију (у то време шест разреда) завршава 1867. год. са врло добрим успехом и уписује Велику школу која се, такође, налази у Капетан-Мишином здању. Од три смера (филозофски, технички и правни), Лаза бира правни, али, по тадашњем програму, читавих годину и по слуша природне науке, углавном код Јосифа Панчића (3). Исте године оснива се друштво "Побратимство", а Лаза је један од оснивача. Овде чита своје преводне врло популарног Дарвина (са немачког који је учио у гимназији), Фарадеја ("Природа једне свеће" са руског који је сам учио), Чернишевског, Гогоља и Скрибове драме (француски је учио на Великој школи). Није мимоишао ни, у то време, врло популарно скупљање народног блага и 1868. год. у "Вили" објављује опис двеју народних игара ("Мијеша проху" и "Кадиджа"). Исте године објављује и своје преводне

* (школски друг још из шабачке подгимназије, студија у Београду и Берлину, побратим и касније ђурак, правних и књижевних: "Записи старог Београђанина", од 1890. год. генерални конзул у Пешти, потом најдуже у Бечу, отац познатог композитора Стевана Христића, у писмима га Лаза Лазаревић осплавља и са Браца)

Поред напорног студирања медицине код познатих светских ауторитета, на Филозофском факултету у Берлину похађао је и часове славистике Ватрослава Јагића са којим се и спријатељио. Дружио се највише са својим побратимима: Костом Христићем, Миланом Радвановићем (преводац Дарвина), Светозарем Атанасијевићем (касније лекар у Врању, Ваљеву и Београду) и Русом Сергејем Тумановом (9,10). Лик Туманова срећемо и у приповеци "Швабица".

Био је убеђен да његовој "лимфатичној конституцији" одговара Берлин и напуштао га је само лети одлазећи на балтичко приморје. У писму мајци од 27. јуна (14.6.) 1872, из Берлина, пише: *"За себе бих вам могао јавити да сам са здрављем добро. Берлин, ма колико да су ми по Београду причали да је нездрав, за мене ипак врло добро припадаје. ... За шифозну крв, или како се то научно зове лимфатичну конституцију, врло је добро бављење на јеску"* (9). Кући није одлазио због скупог пута. Са сестрама је комуницирао опширним писмима у којима се осећа чежња за породицом, Шапцем и Србијом као и већ формиран књижевник.

У Берлину, у прво време, Лаза Лазаревић је често мењао стан, али од 14. октобра (1.10.) 1873. год. борави у пансиону Паулине Гутјар где упознаје њену кћи Ану. Неизмерну љубав пресудно је оптерећивала Лазина патријархална породица. У опширним писмима мајци и сестрама њу и не помиње (9). О томе се саветовао са Ватрославом Јагићем који је говорио *"Мени је не било жао, али волео сам жалити њу нешто нећа"*, а описује је: *"Била је лепог вида и мила. Чак више мила нешто лепа"* (19¹⁰). Са Аном је прекинуо јуна 1876, када је уочи последњих испита позван да се врати у домовину јер су почели српско-турски ратови. У Берлин се враћа у августу 1878. и раније лепе придеве замењује са *"ситари, љубави, хладни, намрљени Берлин"* (9). Са Аном се није виђао. Никад не прежаљену љубав овековечио је приповетком "Швабица".

Лаза Лазаревић је постао доктор "целокупног лекарства и хирургије" 8. марта (24.2.) 1879. год. одбранивши тезу свог истраживања: *"Experimentelle Beiträge zur Wirkung des Quecksilbers, nebst einem Anhang über den Nachweis des Quecksilbers mittels Electrolyse"* - "Допринос експерименталном проучавању и анализа електролитичког деловања живе на организам" (2,7,12,15). Штампану дисертацију посветио је мајци. Истражујући како жива утиче на приборе и ткива, кад се зечевима убризга под кожу, Лаза Лазаревић је закључио: *"Овде - као уопштем свуда у медицини - још нам треба чињеница, иако њихов број није за потврђивање, ипак и оне све нису довољне да оправдају макар само покушај једног општијег теоретског објашњења. Ако се сад овим прилозом, као што се надам, нешто стварно изнело на видело, можда се сматрати да нису изгубљени ни употребљено време ни труд. Место да репродуцирам хипотезе, које не значе ништа, или да постављам нове хипотезе, ја сад могу дакле закључити Ришеовим речима:*

"Il est plus utile de découvrir un fait que de créer une hypothèse" ("много је корисније открити једну чињеницу неголи створити хипотезу") (15). Овај закључак је оличење будућег рада Лазе Лазаревића. Јасно и научно документовано доказао је патофизиолошке механизме тровања живом (сублиматом) и њихов патологички супстрат, али и да су ранија сазнања била спекулативна и погрешна. Дисертација је привукла велику пажњу и објављена је у бечком часопису *"Repetitorium der Analytische Chemie"* (7, 12, 15, 16).

Желећи да положи и државни испит остао је још четири месеца у Берлину чекајући одобрење пруског и српског министарства. Пошто је наше министарство то сматрало непотребним, враћа се у Србију и 7. септембра (26.8.) 1879. бива постављен за лекара Округа београдског (слика 2) (7, 17, 18).

Књижевник

За време студија Лаза Лазаревић упознаје европску књижевност читајући је у оригиналу на руском, немачком, француском и енглеском. (Енглески је научио у Берлину). Највише је волео руску књижевност, а одушевљен Лавом Толстојем, носећи *"Ану Каренину"*. Јагићу је рекао: *"Не треба нико дружи да пише, овај је казao све"* (3, 8-10).

Лаза Лазаревић је своју прву приповетку "Швабица", вероватно написао још 1876. год (3), али је није објавио због аутобиографских детаља и сентименталних мотива. Тек 1888. год. почиње њено прерађивање. Стигао је да преради прву и другу главу и једанаесто и дванаесто писмо, а приповетка је објављена после његове смрти (3).

У пролеће 1879. год. у Берлину после картања, што је ретко радио, и губљења новца, Лаза Лазаревић је за једну ноћ написао приповетку "Први пут с оцем на јутрење". У лето исте године објављује је у бечкој "Српској зори" под насловом "Звона с цркве у Н.", а потписује са "Х". Одмах је било јасно да је Лаза Лазаревић, градећи психолошку новелу, надмашио раније приповедача и достигао европске висине (3,19). Тодор Стефановић Вилевски, тадашњи уредник Новаковићеве "Српске зоре" описује га: *"На вратима се указа човек висока раста, сувоњава изгледа, лица бледа, озбиљна и помало намрљена, очију необично ведрих и интелигентних. Његови покрети бијаху крути и пошквасени као што су обично у особа које се одликују необичном висином и мршавошћу. Говор му беше лан и тешак, а понекад само протикан турским речима, на које се онда још нисам био научио. Чисти осмејак на лицу, које је усред живота разговора добијало израз благодати, одаваше човека добра и пријатна, а шала, којом је понекад зачињавао разговор, човека мислена и духовита. ... Човек ипак преда мном сећање не бејаше обична свакидашња појава... То није био свршени медицинар као што су били остали свршени медицинари, којима је сем њихове науке и њихових искустава, све друго*

равно до Косова. То бејаше човек необично интелигентан и начинан, човек јакога ума и редак познавалац човечје душе" (10). Са Стојаном Новаковићем, покретачем и главним уредником "Српске зоре", одржавао је сталну преписку из Берлина (9).

Маја 1879. у Берлину пише трећу приповетку – "Школска икона" (првобитни наслов: "Школска икона у нашем селу") где у првом делу упечатљиво и топло слика патријархалну идилу Србије, а у другом делу "новог човека" без идеје и идеала. Лик учитеља придошлице који приступа нечем новом не разумевајући га, основ је Скерлићеве жестоке критике и негативне оцене приповедача (3). У приповеци се може осетити и снажан утицај Милорада Шапчанина. Сличност са много блеђим Шапчаниновим приповеткама није тако значајна, али је утисак да је и ову приповетку Лаза Лазаревић написао много пре објављивања.

Најкраћу приповетку – "У добри час хајдуци!" објавио је 1880, а о Новој години 1881. написао је – "На бунару" (19).

Већ афирмисани приповедач Лаза Лазаревић (слика 2) јуна 1881, на велико наваљивање кума др Владана Ђорђевића, уредника "Отаџбине", даје за штампу почетак тек замишљене новеле – "Вертера". Ненавикнут на овакав начин писања, увек у стисци са временом, објавио је своје најслабије дело. Међутим, у фебруару 1882, објављује и своје најјаче дело "Све ће то народ позлатити" где даје најснажнију осуду рата и незахвалног друштва, али и горчину народног разочарања после војничких и дипломатских пораза. За ову ратну епизоду из дубоке позадине Кашанин каже да је једна од "најистинскијих и најсавршеније написаних прича на српском језику, и не само на српском" (8).

Сл. 2 – Др Лаза К. Лазаревић, физикус Округа београдског

Поред свих својих лекарских обавеза и књижевног рада, Лаза Лазаревић је активно учествовао и у уметничком савету Народног позоришта. Позната је епизода са рукописом Бранислава Нушића. Деветнаестогодишњи Нушић је страховао за судбину "Народног посланика" који је предао управнику Народног позоришта Милораду Шапчанину, баш у време крваво угушене Тимочке буне (1883) и кулминације политичких борби које је управо исмејавао. Самог Шапчанина, Нушић је био оценио као "оличеног бирократију, ... оличеног лојалности и бојорној поклоници постојећем реду и режиму". Шапчанин, пак, желећи да се огради од свега, рукопис је дао на рецензију Миловану Глишићу и Лази Лазаревићу. Глишић је на самом рукопису написао: "Добро, поједишће скраћити и ублажити, а исправити језик", а Лаза Лазаревић: "Почетнички и младићки постоји, али заслужује сву њажњу. Са нешто коректуре и прераде, ваљана је ренова оригиналној драми. Обраћамо њажњу ујави да са њом обзира прихвати младића постоји, који обећава будућега комедиографа". Можда пресудно за Нушића било је интересовање Владана Ђорђевића за рукопис на вечери код Лазе Лазаревића којој је присуствовао и Шапчанин. При том, Лаза Лазаревић је за рукопис рекао: "Добар домаћи постоји, али без зајришке", а Владан Ђорђевић узвратио: "Море, ако је само добро скуван и ако се да свариш, лако ћемо му додати мало зајришке" (10). Понајвише захваљујући овој двојници српских лекара створен је можда највећи српски комедиограф.

Презаузет лекарским послом, Лаза Лазаревић тек у лето 1886. издаје збирку "Шест приповедака" и то на наговор пријатеља. Охрабрен успехом, наредних година (1889) завршава "Ветар" и "Он зна све!" и почиње прерађивање "Швабице". Међутим, здравље је све горе.

Дописни члан Српске краљевске академије постао је 5. фебруара (23.1.) 1888, истовремено са Владаном Ђорђевићем. Као члан Одељења за књижевност (у то време Академије уметности), према "Дневнику" Милана Ђ. Милићевића, на свечаном скупу Академије, 26. јуна 1890, у сали Велике школе, после излагања референата (Светислав Вуловић, књижевни критичар и др Милан Јовановић-"Морски", 1834–1896, пуковник, лекар и књижевник), Маринковићеву награду Академије поделили су Лаза Лазаревић (за приповетку "Он зна све!") и Симо Матавуљ. Причу је објавила Академија што је разбеснело Владана Ђорђевића коме је наводно Лаза Лазаревић обећао причу за штампу у "Отаџбини". Афери је вероватно придонела и нетрпељивост др Владана Ђорђевића и куме Поле Лазаревић (10).

Последње приповетке ("Секција", "Баба Вујка" и "Тешан") Лаза Лазаревић боји новим тоновима и узима нови замах, али је све доцкан и оне остају незавршене.

Док је као младић био одушевљен Толстојем, пред крај живота, после читања "Крајцерове сонате", о Толстоју пише Кости Христићу: "Прочишао сам је са болом у души: шта се учини од онакога човека! Али

ваљда она сирахојна умна локомоћива није ни моћла друкчије свршиши, нећо, пошито јој време ојде шајтове, да на три точка налетти на каку сцену и размрска се. ...За мене је јасно да је Толстој доиста италијанско умно ојало. Не само да је моћ суђења пројала, нећо ни од оне његове интелигенције ни трага. Поједина су места управо блесава, ја не верујем да би и Пелагије умео бити блесавији". У истом писму (9) о Емилу Золи пише: "Мука је само што је тешико наћи њамејних књижа. Бадава! Овај се наш век исцлакао! Кад је нпр. Француска сјала на то да јој је доиста Зола најјенијалнији (а наравно и најинтересантнији) писац и "философ" (и тако га видим зову!), онда, онда - ist nicht los! (Диги руке!)".

Лаза Лазаревић је један од главних представника реалистичке књижевности код нас. Називан је и српским Тургенјевим. Можда је најтачније мишљење Скерлића да је Лаза Лазаревић "модернизован романтичар и идеалистички реалист" (8, 12, 17, 20).

Чини се мало запостављеним, али Лаза Лазаревић је и родоначелник српске психолошке приповетке. Он изванредно слика хистеричне природе у приповеткама "На бунару", "Вертер" и "Ветар". Психолошке анализе ликова у овим приповеткама, по Јовану Скерлићу, имају снагу праве "моралне аутопсије" (12, 15). Скерлић то објашњава мишљењем да је "...реч о лекару, који се у својој професији навикао на анализу" и да је "као лекар волео и умео себе да анализира и испитује" (3, 8). Са првим мишљењем би се сложили, али друго је потпуно произвољно. Познаваоци Лазе Лазаревића тврде да није био интровертан. Самодијагностиковање и самолечење исхвалгије и других соматских обољења Лазе Лазаревића, Скерлић је једноставно пренео у другу сферу. Најзначајније је да Лаза Лазаревић примењује својеврсну психоанализу независно од Пјера Жанеа и много пре Фројда. "Занимљиво је и значајно, да је један српски писац и лекар, пре пола века, (прим: писано 1938) зајазлио извесне ниже психичке промене на путу од нагона до воље, и пре нећо што су ушле у школу и систем, обрадио их уметнички и осигурао трајном вредношћу своја малој али савршеној књижевној дела" (12, 15).

Лаза Лазаревић је објавио само седам приповедака ("Швабица" и незавршене су изашле после његове смрти), али је то било довољно да постане "ненадмашан великан у српској приповеци и најбољи писац нове српске књижевности" и да га академик Велибор Глигорић сматра зачетником српског реализма и највећим приповедачем (8, 17, 20). И поред изузетно негативних критика првих Лазаревићевих приповедака, исти Јован Скерлић касније је оценио да је Лазаревић "врло вешит и писмен писац, добар композитор и израђени стиллист" и да је успео да српску приповетку "доидије на европску висину" (8).

У време државног и културног препорода Србије, од половине XVIII до половине XX века, српску књижевност углавном су стварали младићи. Мало је рећи

да их је туберкулоза десетковала. У овом периоду умирала је од туберкулозе око 1/8 човечанства. И у Европи су књижевници умирали нешто чешће у односу на становништво, а у Србији више од половине књижевника, као највећа сиротиња. Туберкулоза је чак сматрана болешћу песника. Поред покушаја стварања конституијског физичког типа грађе тела, покушано је и стварање посебног психичког склопа - *spes phthisica*: појачана узбудљивост, необична храброст и чудни оптимизам. Чарлс Дикенс чак налази и неку мистику у туберкулози: "То је болест у којој смрт прима чар и боју живота, а животи предаје својом облику смрти", а Гален каже: "Физичари не умиру, нећо престају живети" (21).

Стари грчки писци су били дуговечнији, просечно за више од 20 година. Тако је било и касније у целој Европи, чак и на нашим просторима. Међутим, у то време књижевност је била привилегија црквених лица и племића. У наведеном периоду, књижевници углавном долазе из широкх слојева поробљеног и сиромашног народа. Поред тога, књижевни рад у нас је незахваљан посао, понекад једнак страдању. "Од српске литературе живети јесте толико колико од калуђина чорбу носити (бити просјак)" записао је Михаило Максимовић још 1792. у Бечу у једном сатиричном спису. Данска књижевница Карин Михаелис изјављује у Београду 1928. год: "За мене је сирашина зачетица живић балканске земље које имају толико претензија да се рачунају у културне народе, аисаљито ништа неће да учине за своје младе таленте? Већи део уметника збој беде, равнодушности, очајавања, бедно пројада или се баца на пороке..." (21).

Безброј је примера личних и породичних трагедија међу књижевницима умрлим од туберкулозе. Вук Караџић је оболео од туберкулозе у детињству, а у 22. години живота и од остеоарткуларне туберкулозе левог колена. Вероватно је до краја живота имао и плућну туберкулозу. Од 13 његове деце надживели су га само син Димитрије који се није женио и ћерка Мица чији је јединац умро млад од туберкулозе. Јовану Јовановићу Змају умиру жена и петоро деце. Умро је Ђура Јакшић, две његове ћерке у 21. години и син Белуш. Умире и Војислав Илић, његова супруга Тијана (кћи Ђуре Јакшића), двоје њихове деце и два његова брата. Од туберкулозе су умрли и пригорски владика Петар Петровић-Његош (39 год), Бранко Радичевић (29 год) и многи други. Болест беде и сиромаштва покосила је више од 50% српских књижевника у овом периоду, значајно чешће у односу на број становништва у истом времену, а код умрлих до 35. године живота туберкулоза је била узрок смрти у 2/3 случајева. Просечан животни век 304 књижевника умрлих у овом периоду (до 1940) био је 39,9 година, а код евидентираних туберкулотичара 35,9 година. Није боље ни са сликарима (просечни животни век 38 година) и композиторима (просечни животни век 37,7 година) (21).

Кратак животни век је главни узрок малих опуса или "*крајњих амплијуда*" како каже Јован Цвијић. Иако има дела трајних вредности, вероватно би их било више и још значајнијих да их је више писано "*смишљеним умом и мирном руком зрелој тенија*", а не у току борбе за голу егзистенцију. Песнику Ђури Јакшићу ни значајни сликарски рад није помогао да се до

краја живота реши беде. Анђелија Лазаревић, сликар и приповедач, кћи Лазе Лазаревића, умрла је у 41. години живота (21). Лаза Лазаревић је, по Живојину Бошкову, био само "*у овремену јосић књижевности*" (8). Више није стигао, а није ни могао јер је и сам говорио да му је лекарски позив "*бескрајно мио*".

ЛИТЕРАТУРА

1. *Đorđević V.* Lekar Dr. L. K. Lazarević. Otadžbina 1891; 27: XIII–XIV.
2. *Stanojević V.* Mesto Laze K. Lazarevića u istoriji naše medicine. *Srp Arh Celok Lek* 1951; 49: 340–52.
3. *Nedić V.* Laza Lazarević. In: Laza K. Lazarević – Izabrana dela. Beograd: Narodna knjiga; 1961. p. 5–20.
4. *Grafenauer B, Đurđev B, Tadić J*, editors. Istorija naroda Jugoslavije. Knjiga II: Od početka XVI do kraja XVIII veka. Beograd: Prosveta; 1960.
5. *Stanojević V.* Šabac i Podrinje u istoriji srpske medicine u devetnaestom veku. *Srp Arh Celok Lek* 1958; 86: 399–403.
6. *Đorđević V.* Istorija srpskog vojnog saniteta. Knjiga I: 1835–1875. Istorija srpskog vojnog saniteta za prvih 40 godina njegovog razvitka. Beograd: Ministarstvo vojno; 1879.
7. *Stanojević V.* Likovi i dela istaknutih lekara od osnivanja Srpskog lekarskog društva do danas. In: *Đurić DS*, editor. Spomenica Srpskog lekarskog društva 1872–1972. Beograd: Srpsko lekarsko društvo; 1972. p. 159–234.
8. *Velimirović MM.* Srpski lekari književnici. In: *Đurić DS*, editor. Spomenica Srpskog lekarskog društva 1872–1972. Beograd: Srpsko lekarsko društvo; 1972. p. 376–409.
9. Pisma Laze Lazarevića. In: *Nedić V*, editor. Laza K. Lazarević – Izabrana dela. Beograd: Narodna knjiga; 1961. p. 201–31.
10. *Nedić V*, editor. Savremenici o Lazi K. Lazareviću. In: Laza K. Lazarević – Izabrana dela. Beograd: Narodna knjiga; 1961. p. 233–52.
11. *Marković M.* Kompozitor Stevan Hristić - Nasleđe darovitosti i duhovnog sklopa. In: *Stanojević V, Dragić M, Đorđević S, Velimirović M, Pejić S, Vorgić Lj*, et al. Zbornik radova saopštenih u Sekciji za istoriju medicine i farmacije. Knjiga VI. Beograd: Srpsko lekarsko društvo; 1971. p. 11–4.
12. *Đorić MN.* Laza K. Lazarević kao lekar. *Srp Arh Celok Lek* 1951; 49: 337–9.
13. *Grujić V.* Kako je Laza K. Lazarević postao student medicine. *Srp Arh Celok Lek* 1953; 81: 193–7.
14. *Ignjatović M.* Hirurzi dobitnici Nobelove nagrade 1901–2000. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; 2001.
15. *Đorić MN.* Stogodišnjica L. K. Lazarevića. *Med Pregl (Novi Sad)* 1950; 3(7): 192–3.
16. *Velimirović MM.* Doprinos Srba svetskoj medicinskoj nauci. In: Zbornik radova Prvog kongresa za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1970 Okt 1–3; Sarajevo, Jugoslavija. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1970. p. 45–8.
17. *Šulović V, Pavlović B.* Prvi kliničar u Srbiji - doktor Laza K. Lazarević. *Srp Arh Celok Lek* 1990; 118: 492–6.
18. *Matić Lj.* Bibliografija medicinskih radova Laze K. Lazarevića. *Srp Arh Celok Lek* 1951; 358–62.
19. *Nedić V.* Hronologija Laze K. Lazarevića. In: Laza K. Lazarević – Izabrana dela. Beograd: Narodna knjiga; 1961. p. 253–55.
20. Vojni lekari - književnici. Dr Vladan Đorđević, sanitetski pukovnik, 1844–1931. Dr Laza Lazarević, sanitetski potpukovnik, 1851–1890 [editorial]. *Vojnosanit Glas* 1936; 7: 364–70.
21. *Tomašić K.* 200 godina književničke sudbine. In: *Stanojević V, Dragić M, Bizjak M, Đorđević S, Pejić S, Vorgić Lj*, et al. Zbornik radova saopštenih u Sekciji za istoriju medicine i farmacije. Knjiga VIII. Beograd: Srpsko lekarsko društvo; 1973. p. 229–45.

Рад је примљен 01. X 2001. год.